

raničavao na pravo koje ima svaki čovek da bude priman kao prijatelj a ne kao neprijatelj, kuda god krenuo: na pravo, govorio je on, »gostoprimstva«. Iako mu je određivao te granice, Kant je video u kozmopolitiskom pravu, ne baš »imaginarnu predstavu zanesenih duhova«, nego jedan od nužnih uslova za dolazak stalnog mira u eposi istorije u kojoj se »povreda prava koja se dešava na jednoj tački zemlje oseti na svim mestima«.

I pored toga, sa stanovišta istorije principa, ideala, koja je dugotrajna istorija, stvar ne stoji tako. Istorija prava čoveka, čiji je početak označila velika revolucija, daleko je od toga da je iscrpna. A kada kažem prava čoveka, govorim, ponavljam to, o onom što možda izmiče »dogadajnoj« istoriji: korenitom preokretanju tačke gledišta iz koje će odsad da se posmatra odnos između upravljača i upravljanih — ne više *ex parte principis* nego *ex parte populi*. Istorija prava čoveka, daleko od toga da je iscrpna, jeste, naprotiv, aktuelnija nego ikad u eposi kao što je naša, koja doživljava prelaz sa nacionalnog jamstva prava čoveka na prvi pokušaj međunarodnog jamstva. S obzirom na takav cilj, nije li dozvoljeno da se kaže da istorija prava čoveka jedva započinje, istorija čije nacionalne deklaracije s kraja XVIII veka treba da budu smatrane samo prefiguracijama?

I sam Kant, koji je u oduševljenju izazvanom francuskom revolucijom video znak moralnog raspoloženja čovečanstva, smeštao je taj neobični događaj u proročansku istoriju čovečanstva, to jest u istoriju o kojoj ne posedujemo sigurne podatke ali čije možemo da uhvatimo jedino predznake. Jedan od tih predznaka, po njemu, bilo je upravo rođenje »ustava zasnovanog na prirodnom pravu« koji je najpre omogućavao da se donese potvrđan odgovor na pitanje o tome »da li je čovečanstvo bilo u stalnom napretku ka boljem«. On je takođe govorio da je taj događaj imao takvo dejstvo na duhove da ga se odsad ne bi moglo zaboraviti, jer »je razotkrilo u ljudskoj prirodi raspoloženje, snagu upućene ka boljem, takve da ih nijedna politika više ne bi mogla da iskoreni«.

Mi koji stižemo na kraj veka obeleženog sa dva svetska rata, razdobljem tiranija i pretnjom rata uništenja, svakako možemo da se nasmešimo optimizmu filozofa koji je živeo u eposi u kojoj je poverenje u neizbežan karakter progressa bilo opšte. No, da li bismo ozbiljno mogli da tvrdimo da je ideja o ustavu zasnovanom na prirodnom pravu zaboravljena? Zar pitanje čovekovih prava, koje je bilo nametnuto pažnji suverena deklaracijom iz 1789, nije veliko pitanje naše epohe? Nije li ono jedno od velikih pitanja (pored pitanja mira i međunarodnog suda) koje neumoljivo privlači narode i vlade, hteli to ili ne? Kao što su nacionalne deklaracije bile nužna pretpostavka za rođenje modernih demokratija, nije li Opšta deklaracija prava čoveka iz 1948 pretpostavka one demokratizacije međunarodnog sistema od koje zavisi kraj tradicionalnog sistema ravnoteže — u kojem je mir uvek primirje između dva rata — i početak razdoblja stalnog mira koji više ne bi imao rat kao alternativu?

Priznajem da se takva tvrđenja mogu da formulišu samo u okviru one proročanske istorije o kojoj je govorio Kant i istorije čija predviđanja nemaju sigurnost naučnih predračuna (ali mogu li se praviti naučni predračuni u pogledu ljudske istorije?). Dabome, često se desilo da se nisu slušali proroci nesreće — a događajim koji su oni najavljivali ipak su se dogodili; naprotiv, smesta se poverovalo nima koji su najavljivali srećna vremena, međutim, njihova predskazanja izgleda da se nisu ostvarila.

Ali zar ne bi bilo moguće da Kasandre makar jednom ne budu u pravu, dok bi u pravu bili oni koji predviđaju srećne sutrašnjice?

1. Pročitajte se povodom toga članak »oduvešljenje« iz Filozofskog rečnika, u kojem je oduševljenje suprotstavljeno razumu jer, dok razum vidi stvari onakvim kakve jesu, oduševljenje je kao vino »koje može da izazove toliko bure u krvnim sudovima i tako žestoka treperanja u žilvima da je razum zbog toga sasvim ništen«.

2. T. Pein, *Prava čoveka*. Pein ovako objašnjava prelaz sa prirodnih prava na građanska prava: »Prirodna prava koja nisu sačuvana jesu sva ona za koje je, iako je pravo potpuno u pojedincu, moć da ih se zaodne u dokumenta nedovoljna.« Lokovska inspiacija ovog odlomka očevidna je: prelaz iz prirodnog stanja u građansko stanje vrši se kroz odricanje od strane pojedinca — koji su primorani da tako postupi — od izvesnih prirodnih prava. U lokovskom modelu, to odricanje vrlo je ograničeno, pošto jedino pravo kojeg se treba odreći da bi se ušlo u građansko stanje jeste smoođbrana.

3. Na početku svojih prethodnog dela, *Common sense* (1776), Pein je bio izrazio na zajedljiv način suprotnost između dobrog društva i loše države: društvo je proizvedeno našim potrebama, vlada, našim nevaljalstvom; prvo pozitivno osigurava našu sreću, uglađujući naše afekte, drugo je osigurava negativno stavljajući kočnicu našim porocima.

4. Kant: »Vlada zasnovana na principu blagonaklonosti prema narodu, kao vlada oca nad njegovim sinovima, to jest oćinska vlada (*imperium paternale*), u kojoj su podanici, kao mala deca nesposobna da razlikuju šta im je korisno ili kobno, prisiljeni da se ponašaju pasivno, čekajući da glavni države sudi na koji način oni treba da budu srećni, najgori je despotizam koji se može zamisliti« (pod naslovom »Ovo može da bude tačno u teoriji, ali ne vredi u praksi«).

5. Macini, to je poznato, smatrao je da je francuska revolucija s pravom bila uništila staro i nepravedno društvo, ali da je trebalo da bude prevaziđena drugom revolucijom koja bi suprotstavila doba pojedinca dobu udruženja, a deklaraciju o pravima deklaraciju o dužnostima.

6. K. Roseli, *Socialismo liberale*. Temelj doktrine liberalnog socijalizma sastojao se u ubedenju da buduća socijalistička revolucija ne bi bila antiteza, nego nužan razvoj revolucije iz 1789.

7. Dok sam pisao ove stranice, dobio sam knjigu D. Tamanjinja, *Rivoluzione francese e diritti de l'uomo: alcuni pro e alcuni contro*. Protivnici o kojima govori autor uglavnom su Berk i Bentem. Ali, za razliku od Berkove kritike, koja je u suštini bila politička, ona Bentemova bila je pre svega filozofska, u meri u kojoj je poricala, polazeći od stanovišta koje je potom trebalo nazvati »pravnim pozitivizmom«, da pojedinac može da ima prava koja mu nisu bila data od države i, samim time, optuživao za zabludu francuske ustavotvorce.

8. Valja takođe podoćati da je odbrana svojine kao prirodno individualno pravo imala tačno određenu metu, feudalnu svojinu, čija je osuda bila svećano izgovorena u noći 4 avgusta, nakon što je bio odobren predlog deklaracije.

9. Solari u *Individualismo e diritto privato*, skreće pažnju na odnos između potvrde buržoaske svojine i osude feudalne svojine.

10. Kada su te dve kategorije slobode i jednakosti podržane u obliku apstrakcije kakva proističe iz njihove definicije kao prirodnih prava koja dolaze pre države, »upravo one jesu te koje sprečavaju da iznikne, ili uništavaju, konkretan oblik: to jest, organizaciju države, ustav i vladu opšte«.

10. Ovo Tokvilovo tvrđenje čini se da nastavlja himnu koju je Pein bio uputio revoluciji kada je napisao da je ono što je ona izazvala bilo »tako novo i neuporedivo da je ime revolucija izgledalo da ga umanjuje, i da bi to pre zaslužilo ime »čovekovog preporoda«.

11. K. Marks, *Jevrejsko pitanje*. Kritika individualizma deklaracije, shvaćena u pežorativnom smislu, ne dolazi samo od Marksa: to je opšte mesto istoriografije levice (i, suprotno od krajnje desnice). F. Fire, u »Levica i revolucija u XIX veku«, podseća da su za Biša, autora *Parlamentarne istorije francuske revolucije*, prava čoveka bila velika obmana revolucije, što se tiče pojedinca definisanih u njihovim zasebnim sferama, usled neprilagodavanja tih principa da se izgradi zajednica.

S francuskog: Gordana Stojković

giljotina, tragični junak jan kot

»Istino, gorka istino«.

Danton

Tragedija je prekid ljudske sudbine. Početak i kraj tog prekida ne se posebno značenje. Istorijska tragedija zasniva prekid istorijskog kontinuiteta. Ovog puta, početak i kraj još su značajniji. Oni uključuju ne samo dramsko zgušnjavanje vremena, nego i izbor junaka tragične povesti. Jer nisu samo njeni junaci tragični, nego i sama istorija može da postane junak tragedije.

Na kraju srednjeg veka, u Engleskoj (1485), tragediji su davali ime »poglavlje« (*chapter*). Poglavlje ima početak, kraj i izvesnu dužinu. Ljudski život savršeno je obeležavao poglavlje svojim početkom i svojim krajem. I možemo da smatramo da životi svetaca u istoriji vere, životi čuvenih ljudi u starim republikama i životi kraljeva jesu »prirodna« poglavlja. Razume se, izvor te tradicije nalazi se kod Plutarha koji je smatrao istorijom prošlost Grčke i Rima. Poglavlja te istorije jesu *vitae*, koji se, za Plutarha, raspoređuju kao naporedni životi. Istorija Grčke ponavlja se u istoriji Rima, u karakterima slavni ljudi. Menjaju se samo imena i nazivi opustošenih gradova i osvojenih provincija, ali, za Plutarha, zajednički panteon Grčke i Rima ostaje nepromenjen. Zato je Julije Cezar i mogao da bude upoređen s Aleksandrom.

Ostaviši dugo klasičnom, ta Plutarhova organizacija istorije u vidu parova simetričnih života nije bila poremećena i nije ustupila mesto drugom principu analogije, osim u Bokačovom *De Casibus virorum illustrium* (1373). U tim novim poglavljima o padu vladara, njihov množinski broj čini se da zaslužuje posebnu pažnju. U tom iskustvu istorije, na pragu italijanske renesanse — i suprotno onom što nalazimo kod Plutarha — ono što izravnavala istoriju vladara, prema autoru *Dekameronu*, nije ni *virtu*, čak ni okrutnost, ni trijumfi, ni lovorci, nego upravo i jedino njihov pad. Bokačo je poznavao Euripida i Senekine tragedije, ali ta poglavlja o padu vladara nikada nije odredio kao tragedije. Bez sumnje, on nije poznavao Aristotela, ali zaprepašujuće je ustanoviti da njegova poglavlja jesu tragična upravo u aristotelovskom smislu. Sam primer tragedije, u *Poetici*, jeste pad velikog čoveka. I ta vrlo izražajna slika tragične sudbine, i najneposrednije dostupna u opštem iskustvu, ponoviće se u definicijama tragedije kod Cosera, mnogo pre i mnogo posle njega. Tragedija je pad iz blaženstva u nesreću: što je početni položaj viši, to je znatniji i primerniji pad. A najprimerniji koji postoje jeste pad kralja.

U toku srednjeg veka, u Engleskoj — i, bez sumnje, ne samo u toj zemlji — taj primer i taj model tragedije spojili su se sa slikom čudljivog točka Sreće, slikom takođe uzetom od klasičnih autora. U *The Holkham Bible*, jednom od engleskim najveličanstvenije iluminiranih rukopisa s početka XVI veka, Sreća okreće taj veliki kraljevski manjež. Ona podiže u vazduh mladog čoveka, s kosom na vetru, koji u ruci drži krunu. Poseda ga zatim na presto, na vrhu točka; on nosi krunu na glavi i drži žezlo u ruci. Potom ga strmoglavljuje prema dole, bradatog starca čija se kruna kotrlja u daljini. I, najzad, on počiva u podnožju tog istog točka Sreće, lišen svoje kraljevske odeće, bez žezla i krune, razodeven i bosih nogu. Kraljevska tragedija igra se ovde u četiri čina: *regnabo; regno; regnavi; sum sino regno* (vladaću; vladam; vladao sam; bez kraljevstva sam). A najkarakterističnije jeste to da je, u toj Bibliji iz srednjeg veka, veliki mehanizam kraljevske istorije bio smešten u početke hrišćanske istorije i dobio neku vrstu metafizičke potvrde. Na prethodnoj strani može se videti stvaranje sveta, sa Bogom Ocem koji drži veliki kompas. Na istoj strani, podsjećajući na kraljev pad, predstavljani su Lucifer i oholi anđeli, strmoglavljeni u ponor. Možda po prvi put, u toj srednjovekovnoj Bibliji, istorijska tragedija postaje opšta tragedija.

U *Vojvotkinji od Malfija*, Webster kaže, sledeći u tome srednjovekovnu tragediju o Aleksandru: »Kada je točak Sreće pretovaren vladarima, težina ga brže pokreće.« (*When Fortune wheel is overcharged with princes, The weight makes it more swift.*) U vreme terora, giljotina brzo radi.

PAD

Šekspirov *Julije Cezar* može da bude smatran najsvršenijim — i, bez sumnje, jednim od najpotresnijih — primera istorijske tragedije o padu. Cezar je bio ubijen dok je bio na vrhuncu slave. Još trenutak ranije, skoro u svojim poslednjim rečima, porodio se s polarnom zvezdom »kojoj, što se tiče stalnosti i nepomičnosti, nema ravne na nebeskom svodu« (1); sada počiva na stepenicama Kapitola, okrvavljen, izboden bodožima rimskih senatora. Šekspir je veoma jasno video da je Cezarova smrt bila dvostruki primer, istorije i tragedije, i da će odsad biti predstavljana na stepenicama brojnih Kapitola i na daskama brojnih pozorišta. »Koliko će dalekih vekova da vide kako se predstavlja taj veliki prizor, naše delo, u državama koje će da se rode i s još nepoznatim naglascima!«

Za Brehta, taj poslednji smrtni udarac koji je Brut zadao Cezaru svakako bi mogao da bude primer *gestus-a*, u kojem istorija, za delić sekunde, postaje nepomična, zaustavlja se — kao filmska slika zaustavljena na platnu — da bi njen smisao postao jasan i da bismo zadugo mogli da je se sećamo.

U toj sceni smrti, u podnožju Kapitola, u samo podne, postoje dva tragicična učesnika: Cezar i Brut. Tragedija je nazvana *Julije Cezar*, ali prvi tragicični učesnik umire u sredini III čina, skoro u sredini spektakla. Od srednjeg veka, u toku cele renesanse, i sve do godina engleske i francuske revolucije, rasprave i politička i retorička poređenja prikazuju Bruta čas kao kraljoubicu koji je, zato što je digao ruku na božanskog predstavnika, strmoglavljen, kao u Dantевой *Božanstvenoj komediji*, pored Jude, na samo dno pakla, čas kao tiranoubicu, branitelja slobode, sveca svih vremena terora.

Da se tragedija završila na III činu, ubistvom Cezara i pogrebno-merom ceremonijom, ovaj poslednji bi bio njen jedini junak. Da se završila na V činu, samoubistvom Bruta — koji se bacio na svoj mač — on bi bio drugi, i, možda, čak prvi junak, i tragedija bi mogla da se nazove *Brut*. Ali, u drami istorije, pored Cezara i Bruta, pojavljuju se i drugi glavni učesnici: Kasije, zanesenjak pun mržnje, pokvaren i koji kvari druge, Kasije koji dobro zna da cilj opravdava sredstva i koji je jedini još mogao da spase republiku, ali kakvu republiku! I još Marko Antonije, političar na način renesanse, sa mnogo lica, ali uvek uz Cezara, pragmatičan, retor i taktičar. I, najzad, najtajanstvenija ličnost tog komada, onaj koji uvek dolazi na kraju, naslednik Julija Cezara, novi Cezar, ali Cezar bez lica.

Smisao tragedije treba tražiti u prekidu istorijskog kontinuiteta, u izboru njenog početka i njenog kraja. U prvoj sceni, dva narodna tribuna uzaiud pokušavaju da pošalju na rad rimske zanatlije, koji su zauzeli ulice u podnožju Kapitola da bi slavili Cezarov trijumf. Još pre tako malo vremena veličali su Pompeja. Danas slave trijumf onog koji je »prolio njegovu krv«. Bacaju kape u vazduh, kao što je svetina Londona činila to u čast grofa od Esekse kada se vratio trijumfujući, posle svoje pobeđe nad španskom armadom, i drugi put, zatim, kada su ga vodili na gubilište. Šekspir je znao kako da seče istoriju prema odsečenim glavama. U *Juliju Cezaru*, prekid ispričane istorije počinje na kraju prvog trijumvirata i na početku apsolutizma, a završava se uzimanjem vlasti od strane Oktavijana. Ovaj daje da se Brut sahrani sa svim počastima i naređuje da njegovo telo do tog trenutka ostane pod njegovim sopstvenim šatorom. Ali poslednje reči novog Cezara nisu to: »Pozovite borce na otpočetak; a mi se povucimo da podelimo slave ovog srećnog dana«. Ubistvo Julija Cezara završava se tim »srećnim danom«.

Veoma čudan kraj za tragediju. Ali tako se završava i *Hamlet*, napisan dve godine kasnije. Fortinbras isto tako naređuje da se ukažu vojne počasti telu danskog princa. Ali ga nasleduje na prestolu Danske. »Ostalo je ćutanje«. Ne! Ostalo je Fortinbras. Kada Horacio hoće opet da govori o princu, u *Hamletu* Ingmara Bergmana — jednom od poslednjih nekonformističkih mizanscena tragedije — Fortinbras vadi revolver i na mestu ga ubija. Svedoci prošlosti su nepotrebni. I to je takođe, bio »srećan dan« za Fortinbrasa. Bergman je prilagodio *Hamleta* savremenom dobu. A to tumačenje *Hamleta* čini istoriju tragičnim junakom komada. Kao u *Juliju Cezaru*.

Julije Cezar bio je za mladog Bihnera (imao je dvadeset dve godine) model istorijske tragedije. I to nije bio zastareo model.

Ovo se može i drukčije objasniti: *Julije Cezar* bio je za Bihnera model ne istorijske tragedije, nego tragedije istorije. Zato je Cezarova smrt i mogla da bude još jednom aktuelizovana i preneti u dramu revolucije, u *Dantonovoj smrti*.

Prilikom noćnog sastanka zaverenika, Brut kaže: »Budimo žrtvovatelji, ali ne krvnici, Gaje. Svi mi ustajemo protiv Cezarovog duha; a u duhu ljudi nema krvi. . . isecimo ga kao jelo dostojno bogova, ali ga ne sakatimo kao truplo dobro za pse. . . i smatraće nas očistiteljima, a ne ubicama«.

Brut hoće da žrtvuje Cezarovo telo na oltaru republike. Ubistvo treba da se pretvori u obred, u kojem je žrtva ubijena radi spasa starog Rima. »Let us be sacrificers, but not butchers«. Duh nema krvi, ali žrtva krvari. Šekspir je to znao: obredno ubistvo i dalje jeste ubistvo. Čisti Brut, koji je, istog dana, sat pre zore, govorio o Cezarovoj smrti kao o očišćenju — kao što bi hirurški govorio o čistoj operaciji u dezinfikovanim rukavicama — sada, kada je sve svršeno, podiže svoje okrvavljene ruke iznad leša. Ideolog je odsad posle ubistva:

»Nagnite se, Rimljani, nagnite se, zamočimo svoje ruke do lakata u Cezarovu krv, i obojimo njome naše mačeve; potom krenimo do pijačnog trga. . .«

OČIŠĆIVAČI

U *Dantonovoj smrti*, Sen-Žist, koji sedi pored Robespjera u Komitetu javnog spasa, onaj je koji će prvi da uzme reč. On će skoro tačno da ponovi Brutove reči, koje je i sam Šekspir već ponavljao posle Plutarha: »Valja nam dolično sahraniti uzvišeni leš, kao sveštenici, ne kao ubice. Ne treba da ga sakatimo, nego da ga sahranimo sa svim njegovim udovima«. (2). Robespjer ga prekida: »Govori jasnije!« Bihner dolazi da dopuni Šekspira. Sen-Žist je sada kao Klasijske, koji je zahtevao Antonijeovu smrt u isto vreme kada i Cezarovu. »Valja ga sahraniti sa svim njegovim oružjem, i ubiti na njegovom grobu njegove konje i robove«.

Šekspirov Brut zove izvršioce presude »purgers«: »očišćivači«. Kod Bihnera, Robespjer i Sen-Žist sastavljaju, u toj sceni, spisak osuđenih u velikoj čistki terora: jedan za drugim, poslanici skupštine, jakobinci, stari drugovi, i, među njima, Robespjerov prijatelj iz škole, Kamij Demulen, koji se, u legendarnom *Starom franjevcu*, usudio da Nepodmitljivog nazove »krvavim Mesijom«. »Dakle, brzo! Sutra! kaže sada novi Brut revolucije. Bez laganih agonija! Od pre nekoliko dana, ne može me se ganuti. Brzo!« I Bihner će opet da ponovi posle Magbeta: »Samo se mrtvi ne vraćaju«. Ali to predskazanje bilo je zloslutno.

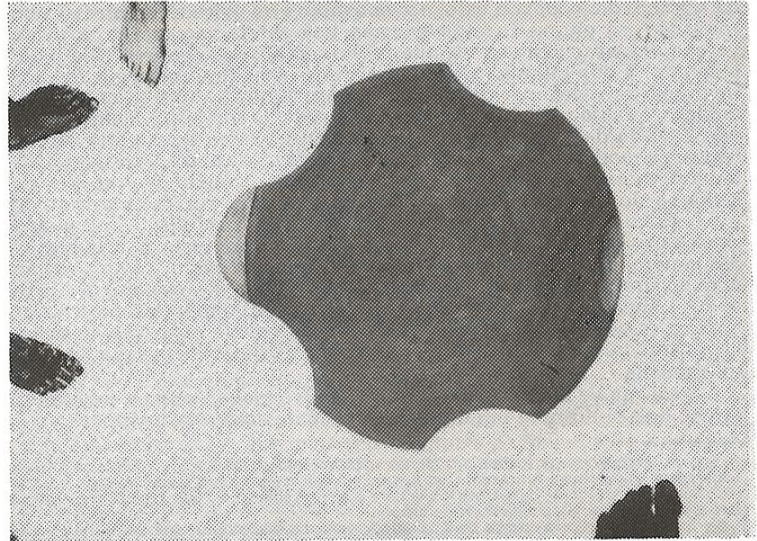
Bihner nije bio prvi koji je rekao — ali učinio je to mnogo pre Marksa — da je francuska revolucija nosila kostim republikanskog Rima. I pokazao je, na još prodorniji način nego Marks, kojoj maskaradi je služio taj kostim, rimska imena i kretnje. U drugoj sceni *Dantonove smrti*, kao i kod Šekspira, radnja se prenosi na ulicu. Pijani pozorišni šaptač, recitajući odlomke iz *Hamleta*, bježe svoju ženu i više prolaznici-

ma: »Rimljani, dajte mi nož!« On je naizmenično naziva kurvom ili Baukidom. Svoju kćerku zove Lukrecijom. Vrla Lukrecija koja fačka. »Da li bi ti imao čak i pantalone, da ih navučesh na svoju stražnjicu, da mladi ljudi nisu kod nje skidali svoje«, kaže svome mužu nova Baukida.

U uličnoj sceni u *Juliju Cezaru*, svetina Rima, razbešnjena ubistvom Cezara, kasapi Cinu pesnika umesto Cine zaverenika. To je takođe Cina! U *Dantonovoj smrti*, građani hoće da obese o fenjer prolaznika jer je kod sebe imao maramicu. »Naše žene i deca glasnim kricima zahtevaju hleb. Hoćemo da ih nasitimo mesom aristokrata. Na smrt onog koji nema rupu u svom kaputu!«

Jedva godinu dana pre nego što će napisati *Dantona*, Bihner je bio osnovao u Gajsenu društvo za prava čoveka, pripremao je revoluciju i, u *Hesenskom kuriru* (*Der hessische Lendbote*), koji je sam izdavao, pisao je: »Sloboda kolibama! Rat zamkovima!« Sada, ogorčen i svestan poraza, uveren u neumoljivu neminovnost istorije, pošto je napustio Silera radi Šekspira (Šiler, kada je pisao *Razbojnik*, imao je skoro dve godine manje od njega), on ipak nije zaboravio da je narod uvek gladan, u revolucionarnom Parizu, kao i u Hesenu feudalnih vladara. Revolucija je mogla da ponudi, umesto hleba, samo glave koje su padale pod sekirrom giljotine.

»Oružje republike jeste teror, snaga republike jeste vrlina: vrlina bez koje je teror koban, teror bez kojeg je vrlina nemoćna«. Bihner je izrazio samu suštinu Robespjerovih beseda. I može se reći da je to suština s okusom sirčeta. U tom tumačenju Robespjera, najzujbudljiviji jeste okusimoron revolucije, u kojem je teror vrlina a vrlina teror. Bihner je bez sumnje prvi, više od sto godina pre Orvela, koji je razotkrio, u *Dantonovoj smrti*, drveni jezik terora: »Teror je manifestacija vrline. . . Revolucionarna vlada jeste despotizam slobode protiv tiranije«. U toj strašnoj semantici, svi izrazi dopuštaju da ih se slobodno obrne. Sažaljenje se pretvara u zločin a zločin u sažaljenje. »Kazniti tlačitelje čovečanstva jeste milost, oprostiti im jeste zločin«. Bihner je dešifrovao taj govor ne samo kod Robespjera, nego podjednako i kod Šekspirovog Bruta. Brut kaže ove reči nad Cezarovim lešom: ». . . Smrt je dobročinstvo. Tako smo mi Cezarovi prijatelji, mi koji smo skratili njegovo vreme da se plaši smrti«.

Odmerio sam, samo kroz Bihnerovog Robespjera, sav užas ove rečenice koja mora da vam preseče dah kada ju je izrekao veliki glumac: »Kazniti tlačitelje čovečanstva znači dokazati milosrđe«. Bihner je razotkrio u Robespjerovim besedama ne samo semantiku terora, nego isto tako njegovu zastrašujuću logiku. »Unutrašnji neprijatelji republike podelili su se na dve stranke kao na dva armijska korpusa«. Neumoljivo ponavljanje te logike čini se da zasniva samu prirodu terora. »Jedna od tih stranki više ne postoji, nastavlja Broj Jedan. Svojim namernim ekstravagancijama, ona je nastojala da ukloni najpouzdanije rodoljube, prikazujući ih kao podlace, da bi lišila republiku njenih najснаžnijih ruku. Najavljivala je rat bogu i vlasništvu da bi izvršila skretanje u korist kraljeva. Parodirala je uzvišenu dramu revolucije da bi je kompromitovala smišljenim ispadima. Kao da je Eberov trijumf pretvorio republiku u kaos, i despotizam je trijumfovao. Mač pravde pogodio je izdajicu«.

CRNA SENKA

Mislim da je nepotrebno aktualizovati Robespjerovu logiku. Dve stranke, dve težnje, i jedni i drugi su neprijatelji naroda. Ali dodajmo ovo: teror stvara neprijatelje, jer neprijatelji ozakonjuju teror. »Druga stranka je suprotnost prethodnoj. Ona nas podstiče na slabost, njena lozinka je: blagost!« Posle trockista — Zinovjev i pristalice Buharina, posle Ebera i ebertista — Danton.

I opet ovaj kratki dijalog, koji ne traži nikakvu modernizaciju. »Robespjer: Ko ti kaže da je bio kažnjen nevin?«

Danton: Čuješ li ga, Fabricije! Nijedan nevin nije mrtav!« Ali najzračudnije kod mladog Bihnera jeste to što je pokazao ne samo logiku terora, nego isto tako lice Nepodmitljivoga. Prema kojim ličnim iskustvima? Tu, ponovo, Bihner se nadahnua Šekspirovom. Robespjer ne može da zaspi, kao ni Brut one noći pune »sablasi koje dejstvena briga priziva u mozak ljudi«, pre ubistva Cezara, kao ni Magbet, posle ubistva kralja. Robespjer je takođe posle. On otvara prozor i gleda Pariz. »Ne znam koji od dvojice u meni laže drugog. Noć hrće iznad zemlje i trza se u groznom snu. . . Nismo li svi mi mesečari?« Ali već ulazi arhandeo terora, Sen-Žist. Sluge donose svećnjake. Stavljaju se potpi-

si na optužnice. Čak i najbliži moraju da umru. Robespjer je ponovo sam. Zora je. Sa prozora se vidi gijotina, podignuta na Trgu Revolucije. »Svi me napuštaju. Sve je pusto i prazno. Sam sam.« Robespjer četka svoj redengot. Od detinjstva mrzi prašinu. Lice mu je modro. Opet ga je napudrao. Ako se smeši, znam taj osmeh jer sam ga video na hiljadama portreta.

U *Dantonovoj smrti*, gijotina se pokazuje na sceni tek na kraju, ali je prisutna od početka spektakla. Kada bi trebalo da režiram taj komad, senka gijotine stalno bi padala na pozornicu. Na pozornicu ili u dvoranu, na glumce i na gledaoce. Jer u tom pozorištu, gledaoci postaju glumci.

U prvoj sceni, vrema razgovora prati šuštanje karata podeljenih i bačenih na kartaške stolove. »Da li je padala kiša kada su gijotinirali? Ili si, pak, bio tako loše smešten da ništa nisi mogao da vidiš?« Gijotinirali su... Ali ko je koga gijotinirao? Za kartaškim stolom, Sešel raspravlja sa Demulenom i Filipoom. Danton sedi za stolom sa strane. Sva trojica su poslanici u skupštini. Ko su, dakle, ti, oni koji gijotiniraju, oni koji su gijotinirani? Igra se nastavlja, karte padaju kao glave, te prve aprilske nedelje, 1794. Vreme, kod Bihnera (kao u Šekspirovim kraljevskim dramama) prolazi svom brzinom, autor strogo naznačava samo razne trenutke dana i noći. Ali istorijski datumi su tačni. U oktobru 1793, Eber je vredao Mariju-Antoanetu u toku njenog suđenja i zahtevao da odmah bude pogubljen. Šest meseci kasnije, poslednje martovske nedelje 1794 i, dakle, oko nedelju dana pre tog susreta za kartaškim stolom, Danton je poslao Ebera na gubilište. Jedva nedelju dana kasnije, ali možda je to bilo samo tri dana posle onog kišovitog jutra kada je Filipino bio loše smešten i nije mogao dobro da vidi kada su gijotinirali, na Trgu Revolucije, baš tamo gde je bio pogubljen u istom času kada i Danton, Kamij Demulen i Ero-Sešel, ali ovog puta se, možda, bolje videlo?

Gledaoci, oni koji gijotiniraju, gijotinirani, brzo menjaju ulogu na Trgu Revolucije. Gijotinu su zvali »velikom udovicom«. »Udovicom koja je imala oko pola tuceta muževa, pisao je nerazborito Demulen, i koja ih je sve sahranila!« »Sa njom se spava, ona se ne oploduje, pisao je Viktor Igo u *Devedeset trećoj*. U dane kada nije radila, gijotinu su prekrivali belim platnom. Kao oltar. Na tom oltaru, pri svakoj novoj žrtvi, revolucija je trebalo da se obnovi. »Revolucija je poređiva sa Pelijinim kćerima, govorio je Sen-Žist u skupštini. One pretvaraju čovečanstvo u razbacane udove, da bi se ponovo rodilo podmlađeno. Čovečanstvo će da izade iz tog krvavog lonca poput zemlje koja se pojavila posle potopa sa snažnim ramenima, kao da je ponovo bila stvorena.« Poslanici su ustali i priredili Sen-Žistu dugu ovaciju. Prilikom te scene, Sen-Žist je zažalio Dantonovu glavu.

Te noći, ili možda prethodne noći, Robespjer, ali i Danton takode, nisu uspeli da zaspu. U toj drami, ne samo istorije, nego takode njenih učesnika, u toj iznenadnoj i dramatičnoj sličnosti između Dantona i Robespjera, Šekspirov Brut, sa svojim noćnim sablastima, obojicu ih progoni. Danton je sada onaj koji gleda Pariz sa svog prozora, i čuje glasove koji odzvanjaju u noći, ili možda u njemu samom: septembar, septembar! U prvim danima septembra 1792, sankiloti su iskasapili zatvorenike u Parizu i u provinciji.

»Julija: Kraljevi su bili na četrdeset sati od Pariza.

Danton: Pobili smo ih. To nije bilo ubistvo, bio je to rat u unutrašnjosti.

Julija: Spasao si domovinu.«

»Gijotina je oruđe koje deli dobre i rdave«, piše Fransoa Fire. Ali dobri su se neumorno pretvarali u rdave a rodoljubi u izdajice. Mi i oni, gledaoci, oni koji gijotiniraju i gijotinirani zamenjuju svoja mesta u tom pozorištu revolucije. Ponekad u toku nedelju dana. Fireovoj formuli pretpostavljam onu krvnikovu u *Neočešljanim mislima* Stanislava Ježi Leca: »Ima raznih načina da se dele ljudi. Ja ih delim na glave i trupove.«

Gijotina je slika, znak i simbol revolucionarnog terora. Ali te tri definicije su apstraktne. Šekspirovski točak Sreće bio je obeležen glavama pobunjenika na mostu Londona, iznad Temze, koji izlazi pravo iz kule. Feudalna istorija pokretala je veliki mehanizam ali, mada se može predstaviti na sceni stepenice koje vode na presto i koje se, upravo iza, zaustavljaju na ništavilu, veliki mehanizam samo je teorema. Gijotina nije teorema. Dva ili tri puta nedelju, u toku čitave 1793, godine, do termidora 1794, otvorene dvokolice napuštale su zatvor u pravcu Trga Revolucije, načičkane glavama kao šišarkama. Veliki David posmatrao je te dvokolice sa prozora svog ateljea i tako je naslikao Mariju-Antoanetu, koju vode na gubilište. Slikao je takode odsečene glave da bi uhvatio njihovu poslednju grimasu. Bio je to veliki realista.

VELIKA UDOVICA

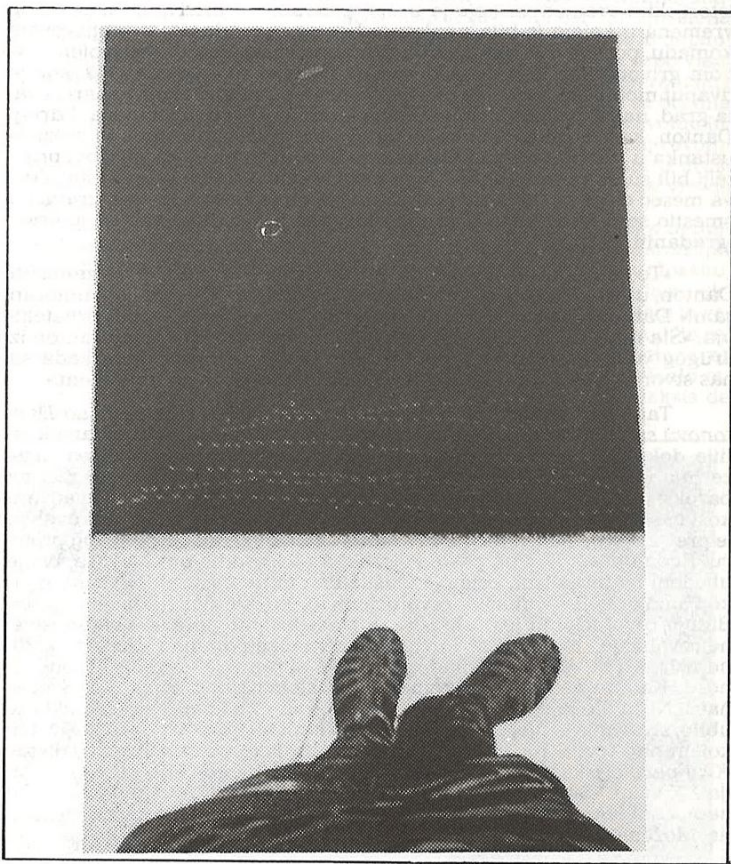
Vreme i mesto apsolutizma u pravom smislu reči, od ubistva Julija Cezara, jeste Kapitol. »Dum Capitolium scandet cum, tacita virgine/pontifex«. Bahtinovski hronotop terora jeste Trg Revolucije. »Revolucija je kao Saturn, kaže Bihnerov Danton, ona proždire sopstvenu decu«. U toj recenici, tako često navodenoj, zanimljivo je pominjanje Saturna: »Saturn/Hronos proždirao je sopstvenu decu da bi zaustavio vreme. Revolucija upoređena sa Saturnom nema kraja. Ona je stalna revolucija. »Stalnu revoluciju« propovedao je Trocki. Gijotina je slika i oruđe takve revolucije. »Velika udovica« jeste ličnost. Kao da je ona sama zahtevala žrtve. U *Dantonovoj smrti*, ona seče glavu heroja; istorijski, jedva šest meseci kasnije, odsećice glavu Robespjeru. Kod Bihnera, ona je, pored Dantona i Robespjera, treći protagonist drame. Po Aristotelu, tragedija prikazuje pad velikog čoveka. Ona vrši razaranje vrednosti. U Bihnerovom komadu, gijotina je tragični junak. Ona je uništila Revoluciju koju je trebalo da spase. »Strašna udovica« ima dva lica: lice spasioca i lice krvnika.

U poslednjoj sceni komada, sutradan po pogubljenju, udovica Kamija Demulena, koji je bio gijotiniran s Dantomom, seda na stepenice gijotine.

»Lisil, razmišljajući, potom najednom, kao donevši odluku: Živeo kralj!

»Gradanin: U ime Republike! (Garda okružuje Lisil, potom je odvlači)«.

Tragedija je prekid istorijskog kontinuiteta. U *Dantonovoj smrti*, radnja počinje jednu sedmicu, možda čak nekoliko dana, pre njegovog pogubljenja. Ali pomenuti istorijski datumi su raniji. Tako od strane Sen-Žista: 14 juli, 10 avgust, 31 maj. Zauzeće Bastije, svrgnuće Luja XVI, uzimanje vlasti od strane jakobinaca. Danton podseća na iste velike datume revolucije, i na još dva druga, u septembru 1792: krvoprolića zatvorenika i proglašenje republike. Ali gde se nalazi, u *Dantonovoj smrti*, kraj istorijskog prekida?

NEDOSTAJUĆI ČIN

Samoubilački Lisilin krik zatvara VI čin. A u *Dantonovoj smrti* nema V čina. U celoj istoriji pozorišta, započinjući s grčkom tragedijom podeljenom u pet epizoda, preko renesanse i do nemačkih i francuskih romantičara, ne znam za dramu u četiri čina koja je bila značajna. Činova je uvek bilo tri ili pet. Gde se, kod Bihnera, nalazi V čin?

U metričkom smislu, Jakobson je nazivao izostavljanje jedne stope ili jednog dela, na kraju stiha, nultim znakom. Taj znak znači. On obeležava manjak. Bart je pisao o znaku koji je ne-prisustvo. Pismo koje nije stiglo jeste taj znak, kao i telefon koji ne zvoniti. On ili ona nisu se javili. On ili ona nisu pisali. U pozorišnom spektaklu, nepostojeći, ne-napisani V čin nastavlja da postoji kao čekanje; on je prisutan, ali kao zaustavljena stalnost. On je, u tragediji, nedovršena tragedija. U istorijskoj drami, on je istorija uvek otvorena, i kao zaustavljena.

U *Dantonovoj smrti* pogubljenje Robespjera je najavljeno, ili predskazano. U svojoj poslednjoj noći, Danton kaže svojim zatvorskim drugovima: »Sloboda će ovdje da se časno prostituše u bračnoj postelji advokata iz Arasa. Ali zaista računam da će ona za njega da bude druga Klitemnestra. Ne dajem mu ni šest meseci odgode, odvlačim ga sa sobom.«

Taj nepostojeći V čin mogao bi da bude onaj pogubljenja Robespjera. Prekid ispričane istorije počeo bi razavljanjem Bastije i, u svakom slučaju, septembarskim krvoprolićem i okončao bi se termidorom. *Dantonova smrt* mogla bi da se završi skoro na isti način kao i *Julije Cezar*: »Ondesite ove leševe, i neka armija smesti svoj logor na Trgu Revolucije«, kaže budući Prvi konzul, bez sumnje još uvek u uniformi generala, u pripijenim belim pantalonama i sa šeširovom revolucionarne armije. Ali on je već bio položio ruku na grudi, posle prve pobeđe.

»So call the field to rest, and let's away. To part the glories of this happy day.«

Gijotina, podignuta na teretna kola, verno će da prati napoleonske armije do poslednje bitke. »Politika je sudbina«, rekao je Aleksandar Vat, navodeći Napoleona u *Mom veku*. Kada je, godine 1808, na skupštini kraljeva u Erfurtu, Gete hvalio Volterovog *Muhameda*, kao *Schicksaltragödie*, car Napoleon ga je prekinuo: »Tragedija sudbine! To ovdje pripada prošlosti.« Politika je *Schicksal*. U tom nepostojećem V činu *Dantonove smrti*, istorija nastavlja da napreduje, kopajući svoje hodnike kao Šekspirova krtica: »Old mole... A worthy pioneer!« Ali njena vrhunska tačka nije bio termidor, kraj Velikog terora i početak carstva. Za Bihnera, teror se nije završavao pogubljenjem Robespjera. U tom peptom, nenapisanom činu *Dantonove smrti*, istorija ostaje gorka, ali kada će da se okonča? Kojim novim porazom, posle koje nove revolucije?

»Živeo kralj! u ime republike!« Posle neuspeha julske revolucije, ogrtač kralja Francuske neće ponovo naći svoje ljiljanove cvetove. Vidimo kako se usaduje buržoaska monarhija, sa kraljem-gradaninom na prestolu. Za prve čitaoce *Dantonove smrti*, usred 1830-tih godina, i čak za njene prve gledaoce, godine 1902. Lusilin samoubilački krik, na stepenicama gijotine, sadržavao je kobnu ironiju. Kraljevi su već vladali »u ime republike«.

POSLE PORAZA

Još uvek postoje dva tumačenja istorijske drame: uporedene sa istorijskim vremenom koje je u njoj prizvao, i u prizivanju istorijskog vremena u kojem je bila napisana. Već se zapazilo da, u Bihnerovom komadu, postoje dva različita Dantona: istorijski Danton, sa svojom lavljom glavom, koji je proglasio pad monarhije, 10. avgusta 1792, koji je dvaput mobilisao narod Pariza protiv armije izbeglica koja je ugrožavala grad, najraspalseniji tribun u skupštini i u Klubu jakobinaca. I drugi Danton, koji može da se ukaže kao Bihnerov dvojnjak, kada je pokuša ustanka u Hedenu propao i završio se ličnom tragedijom. Njegovi prijatelji bili su uhapšeni, Bihner se, u prvo vreme, sklonio u Darmštadt. Jedva mesec dana pošto je završio *Dantona*, on je krišom prešao granicu i smestio se u Strazburu. U Francuskoj, već pet godina, vladao je kralj-gradanin.

»To je na kraju počelo da mi dosaduje...« Može li se zamisliti Danton, u času Velikog terora, kako se dosaduje? »Nisam lenj, umoran sam!« Danton umoran! I u tom istom činu, on još kaže svojim prijateljima: »Šta mari šta ih ubija, gijotina, groznica ili starost.« A taj Danton iz drugog veka, ne njegovog, dodaje: »Greška je učinjena dana kada su nas stvorili. Nešto nam nedostaje, nemam imena da ga imenujem.«

Taj mladi genije koji je, nakon što je za pet nedelja napisao *Dantonovu smrt*, odbranio na univerzitetu u Cirihi, jedva godinu dana kasnije, doktorsku tezu o nervnom sistemu mreže, ribice vrlo raširene u jezzerima u oblasti Gajnsa, snažno je ovaploćavao, moglo bi se reći na paroksistički način, sve protivrečnosti svog vremena. Bio je uhvaćen u kočtač sa tradicijom nemačkog idealizma; u svojoj tezi o ribici, uveliko je prevazišao Getea, a neki komentatori vide u njemu Darvinovog preteču. Roden devet godina posle Foerjaha i tri godine pre Marksa, bio je ubeđeni materijalista, kojeg je plašila neumitnost Istorije: »Nismo mi ti koji smo doneli revoluciju, revolucija je ta koja je donela nas.« Danton Bihner revolucionar je posle poraza, posle brojnih poraza svoje sopstvene revolucije, one od 1830, i neuspele nemačke pobune u Hesenu, godi- ne 1833. Ali taj alter ego mladog Bihnera okrenut je još dalje ka budućnosti. Kao da već jeste savremenik egzistencijalnog očajanja. »Svet je kaos. Ništavilo je bog sveta koji će da se rodi.« I u istoj žici: »Ništavilo se ubilo, stvaranje je njegova rana, mi smo kapi njegove krvi, svet je grob u kojem on truli.« I još ove začudujuće reči koje podsećaju na Baketov *Kraj partije*, iskazane od neočekivanog Dantona koji kao da već pripada XX veku: »Smrt znači rođenje. Umirući, isto tako smo goli i isto tako napušteni kao i novorođenčad. Uistinu, naš pokrov služi nam kao pe- lene. Možemo isto tako da kmečimo u grobu kao i u kolevci.«

Veliki tekstovi, velike drame uvek imaju dvostruku savremenost, onu sopstvene epohe i onu epohe u kojoj su ponovo odgonetnuti ili predstavljeni. I čini se da oni, na začudujući način koji za mene ostaje tajanstven, vode dijalog sa drugim tekstovima koje njihov autor nije mogao da poznaje, ili čak da za njih čuje. »Revolucija je kao Saturn, ona proždire sopstvenu decu.« Te iste godine 1834. kada je Bihner napisao svog *Dantona* (ili možda godinu dana ranije ili kasnije, datiranje je uvek nesigurno) u Parizu ili već u Lozani, Mickijević je zabeležio, na rubu druge poeme, teško čitljivim rukopisom:

»Ruke koje se bore za narod, sam narod će da odseče. Imena slatka narodu, narod će da zaboravi, sve će da prode. Posle grmljavine, posle buke, posle napora, nasledstvo će da preuzmu tihi, mračni, smerni ljudi.«

Skoro dvadeset godina posle pogubljenja Marije-Antoanete, i dvadeset godina pre Bihnerove *Dantonove smrti*, otkrivena je, u centru Pariza, nedaleko od bulevara Osman, zajednička jama u kojoj su sahranjivali žrtve gijotine. U toj ogromnoj grobnici izbrojano je više od tri hiljade leševa. Skoro sve su mogli da identifikuju. Tako su našli — kao što je na to nedavno podsetio Kazimmjež Brandis u *Mesecima* — Dantona i Sarlotu Korde, g-du Rolan, Filipa Egalitea i Lavoazjea, Kamija Demule- na i njegovu ženu Lisil, koja, u Bihnerovom komadu, uzvikuje u podnož- ju gubilišta »Živeo kralj!«. Našli su takode ostatke kraljevskog para koji su, posle, po nalogu Burbona, preneti u Sen-Deni.

Bihner nije prestao da mrzi kraljeve. Baš kao i njegov Danton, ko- ji tvrdi, poslednje noći pre pogubljenja: »Potop revolucije može da odne- se naše leševe kuda god mu bude volja! Sa našim kostima još uvek će moći da se probiju lobanje kraljeva!«

Dantonova smrt drama je istorijskog očajanja. Ali očajanja u ko- jem ipak istrajava nada, ne potpuno istrošena ali gorka. »Ako ikad Isto- rija otvori jednog dana svoja podzemlja, despotizam će ipak moći da bu- de ugušen zadahom naših leševa.«

Ta nada Dantona/Bihnera za mene je srodna »nadi uprkos nadi« Nadežde Mandeljštam. I takode onom što mi je, možda, već godinama još bliskije, »nadi punoj očajanja« i »očaju punom nade« Albera Kamija.

(1) navodimo *Julija Cezara* Viljema Šekspira, u prevodu Fransoe — Viktora Igoa, izd. Garnije — Flamarión.

(2) Navodimo *Dantonovu smrt*, Georga Bihnera, u franc. tekstu Artira Adamova, izd. L'Arš.

S francuskog: Gordana Stojković

izvršiti »buržoasku revoluciju«

erik hobsbaum

»Svaka teorija o revolucijama, piše Džon Dan — čak i onda kada nam je nemoguće da tačno odredimo koji događaji zasnivaju revoluciju ne prihvativši bar jednu teoriju o značenju revolucija — podupire poli- tičko gledište... Proučavati revolucije ne iznoseći sudove vrednosti, lo- gička je nemogućnost za one koji žive u stvarnom svetu.« Istoričar koji proučava revolucije vidi da mu se zadatak komplikuje jer politički sta- vovi, spontano zauzeti i od njega samog ako na to ne pripazi, i od onih koji su o tome raspravljali usmeno ili pismeno, nisu neminovno poveza- ni i logični. U naše doba, brze i temeljne promene našeg svakodnevnog života postale su pravilo, tako da su izrazi »revolucija« i »revoluciona- ran« korišćeni i mnogo van polja političke nauke. Šta više, u svakodnevn- om razgovoru oni imaju smisao koji su imali u XVIII veku, vezu sa na- pretkom i poboljšanjem života, i na taj način će, kao što su to savršeno razumeli stručnjaci za reklamu, reč »revolucionaran«, kada se primeni na novu pećnicu sa mikrotalasima, a ne na politički režim, da pomogne proizvodima da se lakše proda, čak i među onima koji strasno napadaju prevrat braneći status quo.

Ipak, u politici, prvi smisao »revolucije« ostaje predmet živih spo- renja, kao što jasno dokazuju rasprave koje okružuju dvestogodišnjicu francuske revolucije 1789. Revolucije dovoljno udaljene od sadašnjosti bivaju ili sasvim preobražene u ne-revolucije (to jest uklopljene u istorijs- ki kontinuitet, ili, pak, isključene iz ovog kao da su privremeni prekid bez značenja), ili javno slavljenim prolaznim obredima koji odgovaraju godišnjicama koje obeležavaju rođenje nacija ili režima. One su odsad predmeti rasprave samo među istoričarima. Tako je revolucija (ili revolucije) u XVII veku u Engleskoj bila prećutno isključena iz političkog diskursa: čak i povodom tristogodišnjice onog što se nekad zvalo »slav- nom revolucijom od 1688«, za vreme koje se zasnovao suverenitet britanskog parlamenta, ona je bila izbrisana iz javnih rasprava ili pomi- njana izvan njih. A *contrario*, postojala je saglasnost slavljenja za razne dvestogodišnjice koje gravitiraju oko američke revolucije, i čak ne bi ni palo napamet ljudima koji se suprotstavljaju izvesnim, još uvek — ili po- novo — krajnje spornim aspektima, kao što je odlučno odbijanje da se javno prizna religija, da se time posluže da napadnu tu revoluciju. Nje- no javno lice, izvan jubileja i stogodišnjica, jeste lice prolaznog obreda u životu nacije, budući da nezavisnost (slavljena 4 jula) iskrsava tek posle prvih naseljenika (*Thanksgiving* slavljén četvrtog četvrtka novembra).

PROCESI KOJI SE NE MOGU KONTROLISATI

Republikanci, kao i politička desnica, redom su pokušali da isko- riste te dve tehnike da bi isključili izvesne sporne aspekte francuske re- volucije, i jedno od osnovnih oružja u intelektualnom ratu vodenom protiv onih koji hoće da slave njenu dvestogodišnjicu jeste tvrđenje da ona ne čini glavnu skupinu preobražavajućih događaja, nego prosto po- grešan korak na dugom putu francuske istorije.

Pokušaj je očevidno propao, uprkos činjenici da su tradicionalni protivnici 1789 bili podržani od protivnika 1917.

Revolucije, ili u svakom slučaju glavni društveno-politički potresi kao što je francuska revolucija, spadaju u istorijske fenomene o čijem značenju ne treba suditi kroz namere ili nade onih koji su za njih odgo- vorni, ili čak kroz one koji bi im naknadna analiza mogla da pripiše. Čak i ako te namere očevidno imaju veze sa proučavanjem fenomena, one ipak ne mogu da budu viđene kao ono što ga određuje, jer proces i njegov rezultat imaju suštinsku karakteristiku: ne mogu se kontrolisati. Ne može se pravilno raspravljati o francuskoj revoluciji procenjujući uspeh ili neuspeh njenih stvarnih ili pretpostavljenih ciljeva (ili ciljeva njenih učesnika). Iz toga proizlazi da ničemu ne služi, čak i ako je isku- šenje veliko, prepustiti se *ex post facto* analizi koštanja i dobitaka, koja bi postavila pitanja kao što su »da li je to vredelo truda?« i »da li bi se postigli isti rezultati sa manje troška?«. Jer kriteriji analize društvenih problema ne primenjuju se na pojave kojima se bavimo samo marginal- no: u sporovima u kojima oni koji odlučuju o ljudskim radnjama stvar- no mogu da biraju između ispravnih i neispravnih rešenja, da biraju vi- še ili manje unosne ili elegantne strategije ili, pak, metode za dostizanje unapred određenih ciljeva. Takvi ciljevi postoje, ali oni su poništeni teži- nom onog što se ne može kontrolisati i što je nenamerno. Čak i ako se prihvati da je ustav iz 1791 bio tačno određen cilj koji su nastojali da do- stignu vođe Nacionalne skupštine 1789, i da je on predstavljao ono što se pokazalo da je najtrajnije ostvarenje revolucije, mi ne možemo ozbilj- no da pretpostavimo da bi neko u trenutku njegovog objavljivanja, imao pravo da izjavi da je revolucija okončana. Naknadni događaji dokazuju suprotno.

To upravo pokreće dvostruki problem ciljeva te revolucije — ili svake druge — i njenih rezultata ili posledica. A u slučaju francuske re- volucije, problem je posebno trnovit, jer posledice koje je ona prouzro- kovala jesu različite i uzajmno nespojive — na primer, nasleđe ustavot- vorne skupštine i jakobinske republike — i jer u Francuskoj, kao što je rekao lord Akton, »prelaz sa oblika feudalnog i aristokratskog društva na industrijski i demokratski oblik bio je praćen grčevima«, suprotno »drugim nacijama (Engleska, na primer), dok su rezultati, u vrlo širo- kom istorijskom smislu, bili dosta slični.